

סיפורי צמחים

כיצד קרה שלבזיליקום יש חשיבות בנצרות, באסלאם, ביהדות ובהינדואיזם? למה הפרסים בחרו את הברוש להיות סמלם? מי קבע שהתפוח הוא פרי עץ הדעת? לכבוד ט"ו בשבט יצאנו למסע בין צמחים, דתות ותרבויות | כתב: יותם יעקבסון

↑ נזירות בירושלים. הזר שבידי הנזירה כולל עלי בזיליקום, לזכר המקום שבו התגלה הצלב הקדוש צילום: יותם יעקבסון

בזיליקום | צמח המלכים

מדי שנה נערכת בירושלים תהלוכה גדולה לרגל חג עלייתה של מרים השמימה. צלצול הפעמונים בכנסיית הקבר מרעים, והמון גדול של מאמינים צועד לעבר הרחבה בחזית הכנסייה ומלווה איקונה מקודשת של מרים, לפני שזו תושב אל מקומה הקבוע בכנסיית המטוכיון. המאמינים מחזיקים צלבים קטנים, נרות, תמונות של הבתולה ופרחים, וכמעט בלי יוצא מן הכלל הם אוחזים בידיהם גם זרי בזיליקום טריים המדיפים ניחוח נעים. שיח התבלין הזה מעטר את חצרותיהם של כל המנזרים היווניים-אורתודוקסיים, ולצד ערוגות פרחי הנוי ניתן תמיד לבזיליקום מקום של כבוד, ולא לצורכי המטבח. מדוע דווקא בזיליקום? לפי המסורת הנוצרית, חי בראשית המאה ה-4 יהודי, יהודה שמו, שהיה לנזיר נוצרי והחליף את שמו לקיריאקוס. האגדה מספרת על הלנה המלכה, אמו של הקיסר קונסטנטינוס הראשון, שהגיעה לירושלים כדי לתור אחר המקומות שקודשו ברגליו של ישו, וחיפשה גם את הצלב הקדוש שישו נצלב עליו. חיפשה ולא מצאה, עד שפנה אליה אותו קיריאקוס וסיפר לה כי ראה בחזונו ששרידי הצלב עתידיים להימצא תחת סלע שבראשו צומח שיח בזיליקום מפואר. המלכה תרה אחר מקום שכזה, יגעה ומצאה: זהו סלע הגולגתא המצוי היום בכנסיית הקבר. בראש הסלע הבולט צמח שיח רענן, שהדיף ריחו למרחוק. כשחפרו אנשי הלנה למרגלותיו, גילו לא את שרידי הצלב הקדוש בלבד, אלא גם את שרידי הצלבים שעליהם נצלבו באותו מעמד הגנב הטוב והגנב הרע. נדמה שהבחירה הנוצרית בבזיליקום אינה מקרית. מעלותיו הרבות של הצמח, ובראש ובראשונה ריחו וטעמו המשובחים, זכו להכרה בתקופות קדומות יותר: מקורה של המילה "בזיליקום" מן היוונית, והיא נגזרת מהמילה בזיליאוס, שפירושה מלך. צמח המלכים. אמנם על טעם ועל ריח אין להתווכח, אבל נראה שלגבי הבזיליקום קיימת הסכמה גורפת, ומלבד זאת מייחסים לו סגולות

רפואיות. בספרו "הנהגת הבריאות" (שער שני, 20) כותב הרמב"ם: "ולא ישכח לעולם לחזק הכוח הטבעי - במזון, וכן לחזק הכוח הנפשי בריח הטוב עם הבשמים החמים כמו המור והענבר ועלי הבזיליקון". באחת מתשובותיו האישיות לפונים אליו בעצה רפואית ענה הרמב"ם: "וכמו כן זה שיעץ להשתמש בחמץ או במשקה התפוחים או במיץ לשור התור [חלמית] חרע הבזיליקון חרע האתרוגיה צודק בכל זה". מהמילה היוונית שמשמעה מלך נגזרות עוד כמה מילים שנכנסו לשימוש גם בשפה העברית. האחת היא "בזיליקה", כינוי למבנה אדריכלי שעבר מיוון לרומא ומהאימפריה הרומית אל האדריכלות הנוצרית. באתונה היתה ה"סטואה בזיליאה" אחד ממוסדות המשפט, ובה ישב הארכון-בזיליאוס (בעל משרה ציבורית חשובה). ואם באתונה הקדומה ישב בה הארכון-המלך, הרי שבגלגולה המאוחר יותר היא היתה למושב של ישו, המלך הנוצרי, בכנסייה. גם בצד האחר של העולם זוכה הבזיליקום בכבוד מלכים, ואף למעלה מזה - בכבוד אלים. בהודו מכונה הבזיליקום טולסי, כשמה של אלה שהיא גלגול של אחת מנשותיו של וישנו, האל האחראי על קיומם התקין של סדרי עולם. טולסי נחשבת לאלה המעניקה בריאות ושגשוג, והיא אמונה על שלום הבית ועל ההגנה עליו מפגעים. לפיכך בחזיתם של

בתיים רבים נשתל צמח הטולסי, הנושא את שמה. כך זוכים יושבי הבית בשומר סף צמודה. לבזיליקום שמור מקום גם במנהגי הדת האסלאמיים. בטרם ייכנסו למסגד, נוהגים המאמינים להיטהר על ידי רחצת פיהם, רגליהם וידיהם במים. במקומות רבים אין מסתפקים במים פשוטים, אלא מהדרים במצווה ורוחצים במים שהושרה בהם בזיליקום, המעניק להם ביטחון עדין. מעניין שגם במחוזות רחוקים כמו קשגאר (Kashgar) שבמערב סין מכנים המוסלמים האיוגורים את הצמח ריחן, כשמו העברי. שם עברי זה, המדגיש את ריחו המיוחד של הצמח, מעיד כי גם בני העם היהודי מכירים בתכונותיו המיוחדות של הצמח, ולפחות בניחוחו הטוב: הריחן נמנה עם הצמחים המשמשים להבדלה במוצאי שבת, המפרידה בין קודש לחול.

→ איור וצילום: Alamy / Asap

↑ "כתפוח בעצי היער",
מתוך שיר השירים, מתאר
את מלאותו הרוחנית
של עם ישראל
צילום: יותם יעקבסון

תפוח | בין טוב לרע

מאיזה פרי אסור נגסו אדם וחווה בגן עדן? בדרך כלל ישיבו הנשאלים "תפוח". מנין צמח הרעיון שפריו של עץ הדעת טוב ורע הוא התפוח? התשובה נעוצה אי שם בנבכי השפה הלטינית. פרי עץ הדעת מתקשר לרע – הפיתוי שקדם לאכילתו, האכילה האסורה, רכישת הדעת האסורה דרך האכילה. בלטינית המילה "רע" (malus) דומה מאוד למילה שמשמעה תפוח (malum). מכאן הגיע התפוח ליצירות אמנות שבהן צוירה סצנת הפיתוי בגן עדן, והדרך משם לזיהוי הכמעט־אוטומטי של תפוח עם פרי עץ הדעת כבר היתה קצרה.

התפוח אמנם אינו מופיע בשמו בפרשה ידועה זו, אבל הוא נזכר במקומות אחרים בתנ"ך, וזכה לפרשנויות רבות. כך למשל באחד המדרשים לפסוק "תחת התפוח עוררתיך" (שיר השירים, פרק ח', פסוק ה') נאמר כי התפוח, הפרי הבשל, משול למעמד הר סיני: "מה תפוח עושה פירות בחודש סיוון, כך התורה ניתנה בסיוון". חז"ל נהגו להשתמש בציטוט אחר משיר השירים, "כתפוח בעצי היער" (שיר השירים, פרק ב', פסוק ג'), ולתאר בעזרתו את מלאותו הרוחנית של ישראל לעומת העמים האחרים. האר"י הקדוש הנהיג חידוש גדול ופסק כי את השבת יש לקבל בחיק הטבע ולא בבית הכנסת. הוא נהג לצאת עם הגורים, כך כונו תלמידיו, אל "חלקת התפוחים הקדושים", ובארמית "חקל תפוחין קדישין", שהוא גם הכינוי לגן עדן בספר הזוהר ובספרות המקובלים. האר"י ותלמידיו, לבושים כולם בלבן, נהגו לבוא אל מטע התפוחים ולקבל בו את השבת. אותו מטע תפוחים היה נטוע בשעתו במקום שבו ניצב היום בית הכנסת האשכנזי של האר"י. עוד הקבלה נעשית לפי המסורת בין מניין הימים מהוצאת ניצני התפוח ועד הבשלת הפירות, ובין מניין הימים מיציאת מצרים ועד מעמד קבלת התורה: "מה תפוח זה בשעה שמוציא נצו ועד שגומר פירותיו מונים חמישים יום, כך משעה שיצאו ישראל ממצרים ועד שקיבלו את התורה חלפו חמישים יום".

איור: Natural History Museum, London / Alamy / Asap

צילום: טרייסי טאקר

ברוש | עץ הנצח

על ארזי הלבנון שבהם בנו את בית המקדש שמעונו רבות. אולי משום שהארז נחשב לחזק כל כך התגמד חלקם של הברושים, אבל גם בהם השתמשו לבניית המקדש: "ויבן את קירות הבית מביתיה בצלעות ארזים מקרקע הבית עד קירות הספן צפה עץ מבית ויצף את קרקע הבית בצלעות ברושים" (מלכים א', פרק ו', פסוק ט"ו). בניגוד לעץ התפוח, אין הברוש מניב פרי מאכל שראוי להתפאר בו. אצטרובליו קטנים, קשים ובלתי אכילים, אך יש לו מעלות אחרות - הוא עץ חזק, תמיר וירוק עד.

במרחב מסופוטמיה רווח מוטיב עץ החיים עוד מתקופות קדומות (האלף השני לפני הספירה), מוטיב המופיע גם בתיאורי גן עדן בספר בראשית. לימים נשזרה בפרס הקדומה המסורת הסמלית והמיתית של עץ החיים עם עץ הברוש:

השושלת הססאנית שעלתה לשלטון בפרס של המאה ה-3 לספירה השיבה את הדת הזורואסטריית הקדומה כדת הממלכה. בדת זו תפסה האש מקום מרכזי בפולחן, ועץ הברוש הירוק-תמיד, שמראהו כלהבת הנר, התקדש כסמלה של האש הנצחית - ומכאן כסמל נצח.

לימים ירשו המוסלמים, שכבשו והכחידו את האימפריה הססאנית במרוצת המאה ה-7, את סמל הברוש. השימוש בסמל זה כעיתור לא היה משום עברה על חוקי האסלאם, מכיוון שאינו דמות אדם או חי. קבלתו של הברוש כסמל הנצח נשאה אותו גם אל אחוזות קבר ואל אתרי פולחן מוסלמיים. עד היום נטועים ברושים מחוץ למבני קבר מוסלמיים במרכז אסיה, ואפשר למצוא את הברוש גם בעיטורי קירות של מסגדים, ארמונות ובתי מרחץ, בדוגמאות המורכבות של שטיחים פרסיים ועוד. המורשת המוסלמית הקשורה בברוש הגיעה במהלך המאה ה-16 גם אל מעמקי הודו, אזור שהברוש מעולם לא גדל בו. הגננים שטיפחו את הגן המוליך אל מבנה הטאג' מהאל נאלצו להסתפק בנטיעת שדרת עצים הדומים בצורתם לברוש לאורך השביל המרכזי החוצה את הגן והמוביל למאוזוליאום - המסמל, בין השאר, את הנצח.

איור: Natural History Museum, London / Alamy / Asap

↓ שטיח פרסי עתיק
מעוטר בברוש
צילום: סדרר יאגסי

↑ תבליט ברושים
מאוזוליון, הודו

↓ קתדרלת אג'מיאדין בארמניה
מעוטרת בצירי ברושים
צילומים: יותם יעקבסון

↑ מנהג משיחת שמן הזית על אבן המשיחה בכנסיית הקבר בירושלים צילום: יותם יעקבסון

וגבורה רוח דעת ויראת ה' (ישעיהו, פרק י"א, פסוקים א'-ב'). כלומר מוצאו וייחוסו של המשיח נגזרים מאותו מקור - של המשוחים בשמן. לפי המסורת הנוצרית המשיח הוא ישו. לא בכדי ישו נולד, כמו דוד המלך, בבית לחם, והוא מקושר בדרכים נפתלות לאותו ייחוס משפחתי קדום. "משוח בשמן" ביוונית הוא Christos, ומכאן כינויו של ישו, שממנו נגזר גם שמם של הנוצרים בשפות רבות. כפי שמעיד שמם של המאמינים הנוצרים, הם מסמנים עצמם באותו שמן שבו משוח אדונם (כשם שהם נוהגים לסמן את עצמם בדמו ובבשרו, שאותם מסמלים היין והלחם שהכומר מחלק בכל מיסה). ואכן כל נוצרי, עם הגיעו לבגרות ולעיתים גם על ערש דווי, עובר טקס משיחה שבו מצחו או כל גופו נמשח בשמן זית. כדי למשוח מלכים, ולהבדיל גוססים, בשמן הזית, יש למסוק תחילה את הזיתים ולהפיק מהם את שמנם. המינוח "מסיק" לפעולת קטיפת הזיתים הוא כללי ולא מדויק. הפעולה העיקרית בקטיף הזיתים היא הכאת ענפי העץ או ניגור הגזעים הרכים. הפירות נושרים על מחצלת שנפרשה תחת העץ מבעוד מועד. פעולה זו קרויה נקיפה (ממילה זו נגזר שם היישוב בית נקופה וצירופי הלשון נקיפות מצפון ונקיפת אצבע). רק את הזיתים הסוררים מורידים מהעץ על ידי קטיפתם בידיים, ופעולה זו, שהיא תמיד משנית לנקיפה, נקראת מסיק. את הזיתים שמהם ייצרו בעבר את השמן למאור המנורה בבית המקדש קטפו אחד-אחד אגב הקפדה על בדיקתם. פעולה זו נקראה גרגור.

המשך בעמוד 90

זית | על משיחה ונקיפה

עם שוך המבול שבה היונה ששלח נח, ובמקורה ענף קטן של זית. הזית היה אות ליושבי התיבה המיטלטלת על גלים גועשים, שקלו המים ובקורבן יוכלו לדרוך בעצמם על קרקע מוצקה. האם היה זה מקרה שהיונה הביאה עמה ענף של זית דווקא? הזית נחשב לעץ משובח ביותר בזכות פריו שממנו מופק שמן. הוא מזכר בתנ"ך פעמים רבות, ולא אחת מוענקת לו הבכורה מבין כל העצים. חשיבותו של שמן הזית בעבר היתה גדולה עשרות מונים מחשיבותו היום. הוא שימש חומר משמר (עד היום אפשר לראות כדורי לבנה מושרים בשמן זית ומונחים שמורים להפליא גם מחוץ למקרה, למי שתהה אי פעם כיצד הם אינם מתקלקלים), לתעשיית התרופות והבשמים וכמובן גם למאור. לאור חשיבותו זו, לא מפתיע לגלות שהזית הוא העץ הראשון שאליו פנו העצים שביקשו להמשיך עליהם מלך במשל יותם (שופטים פרק ט', פסוקים ח'-ט"ו). הקשר בין זית למלוכה מתבקש, מכיוון שבימי קדם כלל טקס המלכתו של מלך את משיחתו הפיזית בשמן זית. גם המילה "משיח", הדמות העתידה לבשר את אחרית הימים והגאולה, כרוכה בפעולת המשיחה בשמן. לפי הכתוב בספר ישעיהו, המשיח עתיד להיות מבית דוד: "ויצא חטר מגזע ישי ונצר משרשי יפרה: ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח עצה

↑ צילום: Maceofoto

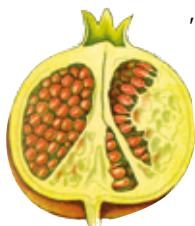
↓ איור: Natural History Museum, London / Alamy / Asap

↑ שפע הזכויות מחד, ותרי"ג מצוות מאידך צילום: יותם יעקבסון

מכיל הרימון תרי"ג גרגירים (613), המשולים לכל המצוות שבני ישראל מחויבים בהן. בתרבות יוון הקדומה סימל הרימון נישואים, פריון וחיים, ובד בבד, בכפל משמעות מורכב הדומה לכפל משמעותו של הדם - דם הלידה ודם הפצע - הוא סימל גם את המוות. הרה, אשתו של זאוס ראש האלים, הנחשבת לאלה הראשית המעניקה חיים וגזרת מוות, מתוארת לא אחת כשרימון בידה. גם בסיפור שבו האדס, אל השאול, חטף את פרספונה, מסופר שהאכיל אותה בכמה גרגירי רימון, ואלה זרעו בלבה געגועים עזים אליו. לפיכך, גם כאשר מצאה אותה דמטר אמה והחזירה אותה אל פני האדמה, נגזר על פרספונה לשוב ולשהות עם האדס בשאול במשך כמה חודשים מדי שנה. מכאן נובעים, לפי המיתוס היווני, חילופי עונות השנה, המביאים חיים וזרעים כליה. בארמניה הרימון מוכר כעץ מקודש. המיץ האדום, הדומה לדם, נתפש כקדוש כמו היין, המסמל את מותו של ישו והן את התחייה המובטחת לכל המכיר בו כבן האלוהים. זאת הסיבה שהרימון הוא מוטיב נפוץ ומקובל ביותר בעיטור של כתבי יד ארמניים ובגילופי אבן בכנסיות. בסין המסורתית היה נהוג לנטוע שני עצים בכניסה לכל בית: אפרסק, המסמל את הנצח, ורימון, המבטיח שפע, שגשוג וריבוי צאצאים. בסין של היום, שקיימים בה חוקי ילודה מחמירים, אף על פי שהצבע האדום הוא בעל חשיבות רבה, כבר אין נוטעים רימונים בכניסה לבתים. ©

רימון | היפים והשופעים

היום איש אינו אומר עוד לאהובתו "כפלח הרימון רקתך" (שיר השירים, פרק ד', פסוק ג'), אבל בעבר נחשב הרימון הן בצורתו החיצונית, העגולה, שכתר לראשה, והן בפנימיותו - שפע גרגירי האודם שלו - לסמל יופי והדר. בתלמוד הבבלי מתוארת כוס כסף מלאה גרגירי רימון ששפתה ורד אדום, המונחת במקום שבו האור והצל מרצדים, כמשל ליופיו של רבי יוחנן, היפה ברבנים (תלמוד בבלי, בבא מציעא פ"ד). עיטור פרי הרימון התנוסס על מטבעות ועל כדים, על כותרות בבית המקדש ואף על בגדי הכהן הגדול. עד היום מעטרים רימונים עשויים כסף ושאר מתכות את ספרי התורה. לצד יופי, סימל הרימון שפע וברכה. על כן הוא נמנה עם הפירות שמהם הביאו המרגלים בשום מתורם את הארץ המובטחת, והוא אחד משבעת המינים שבהם היא התברכה. הרימון נכלל גם ברשימת העצים שיחדלו מלהניב פרי ביום החורבן, על פי נבואת הזעם של הנביא חגי (חגי, פרק ב', פסוק י"ט). גודש הגרגירים מסמל שפע, חוכמה או מעשים טובים, וההפרדה בין גרגירי הרימון הטובים לקליפתו המרה שימשה משל להפרדה בין עיקר לטפל, שנאמר, "רימון מצא, תוכו אכל קליפתו זרק" (משנה, מסכת חגיגה פרק ט"ו, ע"ב). על אותו משקל מופיעים מדרשים שלפיהם הפסוק "הנצו הרימונים" (שיר השירים, פרק ז', פסוק י"ג) מרמז על תלמידי חכמים המתחנכים לאורה של התורה. לפי המסורת

יותם יעקבסון - מורה דרך בישראל ולאורך נתיבי הסחר הקדומים של אסיה, כותב, מצלם, מרצה ומלמד במסגרות שונות
yotam.jac@gmail.com